

حج و همگرایی در جهان اسلام: موانع و فرصت‌ها

سید آصف کاظمی^۱ / جواد جعفری^۲

چکیده

حج، به عنوان یکی از کهن‌ترین نهادهای دینی و اجتماعی اسلام، سالانه میلیون‌ها مسلمان را در مکه گرد هم می‌آورد و افزون بر کارکرد عبادی، ظرفیت مهمی برای تقویت همگرایی در جهان اسلام دارد. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با اتکا به نظریه کارکردگرایی در همگرایی، به‌ویژه آرای دیوید میتزانی، فرصت‌ها و موانع حج را در این فرایند بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد حج از منظر فرهنگی، هویتی، اجتماعی، سیاسی، تمدنی، اقتصادی و رسانه‌ای، بستری مؤثر برای تقویت وحدت اسلامی فراهم می‌آورد؛ از جمله از طریق تحکیم هویت مشترک، بازتولید احساس تعلق به امت واحده، گسترش شبکه‌های ارتباطی میان مسلمانان، تقویت دیپلماسی عمومی، احیای میراث تمدنی مشترک، حمایت از اقتصاد حلال و ارائه تصویری همگرایانه از اسلام در عرصه رسانه. در مقابل، اختلافات مذهبی و فقهی، انحرافات دینی، قوم‌گرایی، نژادپرستی، تنش‌های سیاسی میان دولت‌های اسلامی، امنیتی‌سازی حج و عملکرد رسانه‌های تفرقه‌افکن، از مهم‌ترین موانع این ظرفیت به شمار می‌روند. در مجموع، حج در صورت مدیریت هوشمندانه و مبتنی بر منافع مشترک، می‌تواند به راهبردی کلان برای تحقق همگرایی اسلامی تبدیل شود.

واژگان کلیدی: حج، همگرایی، کارکردگرایی، امت اسلامی، فرصت‌ها، جهان اسلام.

^۱ دکتری تاریخ معاصر جهان اسلام، مجتمع آموزش عالی تاریخ، سیره و تمدن اسلامی و همکار پژوهشی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص)، syedasef_kazemi@miu.ac.ir

^۲ کارشناسی ارشد تاریخ تمدن اسلامی مجتمع آموزش عالی تاریخ و سیره و ادیان (جامعه المصطفی العالمیه) ایمیل: j.jafari1357@gmail.com

مقدمه

از ضروریاتی که هر جامعه بشری از آغاز تاکنون بدان نیازمند بوده، وحدت، یکی بودن و باهم بودن است. در طول تاریخ، وحدت و یکپارچگی میان ملل و جوامع نقشی بزرگ و همواره سرنوشت‌ساز داشته است. تاریخ گواه است که ملل و جوامعی که توانستند با هم یکی شوند و خود را از تفرقه و چنددستگی مصون بدارند، همواره ملتی سربلند و در برابر دشمنان و هجوم خارجی‌ان پیروز بوده‌اند؛ و در مقابل، جوامعی که دچار چنددستگی، نزاع و تفرقه بودند، با کمترین تهدیدی عزت خود را از دست داده و سر تعظیم در برابر دشمنان فرود آورده‌اند. حج، یکی از ریشه‌دارترین و پرنفوذترین نهادهای دینی و اجتماعی در اسلام است که تاریخچه‌ای چندقرن‌باره و میراثی غنی از فرهنگ، مذهب و اجتماع را با خود به همراه دارد. این فریضه‌ی سالانه، میلیون‌ها مسلمان جهان را در قالب یک گردهمایی عظیم در مکه گرد هم می‌آورد و دارای ظرفیت‌های بی‌نظیری در حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و تمدنی است. اگرچه در طول تاریخ، این فریضه نماد وحدت و همگرایی بوده، اما در شرایط کنونی، نقش و کارکردهای آن برای عملیاتی کردن همگرایی میان مسلمانان، نیازمند تحلیل و بهره‌برداری هوشمندانه است. حج، به‌عنوان اوج اتحاد و انسجام مسلمانان، یکی از بزرگ‌ترین مناسک دین اسلام است. این آیین برای اغلب اندیشمندان و نخبگان جوامع اسلامی، نمادی از وحدت امت اسلامی و نمایش عینی همبستگی مسلمانان شناخته می‌شود. با این حال، جهان اسلام طی دهه‌های اخیر با چالش‌های گوناگونی در زمینه‌ی وحدت و همگرایی روبه‌رو بوده است؛ از اختلافات سیاسی میان دولت‌های اسلامی گرفته تا تعصبات فرهنگی و مذهبی و حتی مسائل ساختاری. پژوهش حاضر با هدف بررسی دقیق فرصت‌ها و موانعی که فریضه‌ی حج در مسیر تقویت و افزایش همگرایی در جهان اسلام پیش روی خود دارد، سامان یافته است. علی‌رغم ظرفیت عظیم مناسک حج برای ایجاد و تقویت وحدت در میان مسلمانان، تصویری که امروز از جهان اسلام ارائه می‌شود، بیشتر متشکل از گرایش‌های واگرایانه و اختلافات دامن‌دار است تا نماد یکپارچگی و هم‌صدایی. پرسش اساسی این پژوهش آن است که: حج چه فرصت‌ها و موانعی در فرآیند همگرایی جهان اسلام ایجاد می‌کند؟

بی‌گمان، پاسخ به این پرسش، نیازمند بررسی ابعاد گوناگون مناسک حج در ایجاد پیوندها و شناخت موانع عینی و ذهنی بر سر راه تحقق این هدف مشترک اسلامی است. در جهان پرچالش امروزی، توان هم‌افزایی مسلمانان و تقویت جایگاه آنان در معادلات بین‌المللی، بیش از هر زمان

دیگری به همگرایی نیاز دارد. حج، به‌عنوان بزرگ‌ترین کانون گردهمایی اسلامی، ظرفیت‌های پرشماری در زمینه‌ی افزایش شناخت متقابل، همدلی، انتقال ایده‌ها، گفت‌وگوهای فرهنگی و حتی همسویی‌های سیاسی دارد؛ اما استفاده‌ی مطلوب از آن، منوط به شناخت موانع و فرصت‌های موجود است. تحلیل علمی این موضوع می‌تواند به ارائه‌ی راهکارهای کاربردی برای ارتقای وحدت و همگرایی در جهان اسلام منجر شود و این خود بر اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر می‌افزاید.

چارچوب مفهومی و نظری

۱. مفهوم‌شناسی

جهان اسلام: برای تعریف «جهان اسلام» می‌توان ملاک‌ها و معیارهای متفاوتی در نظر گرفت. این مفهوم مرکب از دو واژه‌ی «جهان» و «اسلام» است که به‌تدریج در ترکیب‌های گوناگون و با کاربردهای مختلف به کار رفته است. مجموعه‌ای از کشورها با ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خاص که مشخصه‌ی اصلی و مشترک اعضای یک کلیت در قرن اخیر است، واژه‌ی «جهان» بر آن اطلاق شده است (مؤمنی، ۱۳۸۹: ۱-۲). در یک تعریف، جهان اسلام به حوزه‌ای تمدنی و جغرافیایی اطلاق می‌شود که مسلمانان در آن زندگی می‌کنند و فرهنگ و تمدن اسلامی در آن بالیده است. این مفهوم فراتر از مرزهای سیاسی کشورهای اسلامی، بر اشتراکات دینی، فرهنگی و تاریخی دلالت دارد که مسلمانان را به یکدیگر پیوند می‌دهد.

عناصر مشترکی همچون توحید، نبوت، کتاب واحد (قرآن) و قبله‌ی واحد، مؤلفه‌های اصلی هویت‌بخش در جهان اسلام هستند. جهان اسلام به‌رغم تنوع قومی، زبانی و مذهبی، از ظرفیت‌های بالایی برای همگرایی برخوردار است. پیوستگی جغرافیایی، تهدیدات مشترک خارجی، قابلیت‌های تجاری و اقتصادی و مهم‌تر از همه، همگونی‌های دینی و فرهنگی، عواملی هستند که می‌توانند زمینه‌ساز همکاری و همگرایی بیشتر در این حوزه‌ی تمدنی باشند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲).

حج: حج عبادت مخصوصی است که به منظور اطاعت و تقرب به خداوند انجام می‌شود (طریحی، ۱۳۷۵: ۲، ۲۸۵) و در شهر مکه و در ماه ذی‌الحجه صورت می‌گیرد (مهریزی، ۱۳۶۷: ص ۱۳). بر هر مسلمانی - در صورت وجود شرایط - واجب است به حج رود (حسینی همدانی،

۱۴۰۴: ۱۴۵ ۳). حج در اسلام دارای جایگاهی والا بوده و جزو فروع دین محسوب می‌شود (طیب، ۱۳۷۸: ۶، ۲۹۶). قرآن کریم سوره‌ای به نام «حج» دارد و در آیات بسیاری به مسائل آن پرداخته است. قرآن حج را از شعائر الهی معرفی نموده (سوره حج، آیه ۳۲) و ماه‌های برگزاری حج را معین کرده است (سوره بقره، آیه ۱۹۷). بر اساس آیه‌ی ۲۷ سوره‌ی حج، حضرت ابراهیم (ع) مأمور شد حکم حج را به مردم ابلاغ کند. روایات بسیاری از امامان شیعه (ع) به حج پرداخته‌اند. دو کتاب وسائل الشیعه و مستدرک الوسائل بیش از ۹۱۵۰ حدیث درباره‌ی جایگاه و احکام حج نقل کرده‌اند که نشان‌دهنده‌ی اهمیت آن در دین اسلام و فراوانی احکام آن است (برکت رضایی، سایت خبری ایکننا: ۱۳۹۶). امام صادق (ع) در روایتی، حج را برتر از روزه و جهاد، بلکه برتر از هر عبادتی جز نماز برشمرده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۴، ۲۵۴). مراسم حج، سنت ابداعی اسلام نیست؛ بلکه بنا بر روایات، برخی از پیامبران پیش از اسلام، طواف کعبه انجام داده‌اند (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱، ۱۸۶) حتی سابقه حج را به پیش از خلقت آدم نیز بر می‌گرداند آنجا که فرشتگان در آسمان چهارم بر گرد بیت المعمور به طواف و عبادت می‌پرداختند. (میرابوالقاسمی و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۰) مشرکان مکه نیز پیش از اسلام به حج و طواف کعبه می‌پرداختند و سنت‌های خاص خود را داشتند که اسلام برخی از آنها را تأیید نکرد؛ همچون طواف عریان (آلوسی، ۱۴۱۵: ۳، ۲۳۴) و تغییر روزهای حج (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۱۶، ۴۵). برخی ادیان الهی و غیرالهی نیز مناسکی همانند حج مسلمانان داشته‌اند؛ برای نمونه، یهودیان تا زمان بقای معبد سلیمان، موظف به حضور در آنجا در سه عید معین بودند (توفیقی، ۱۳۸۶: ۸۸).

۲. مبانی نظری

همگرایی: همگرایی در چارچوب علوم سیاسی به فرآیندی اطلاق می‌شود که در آن، جوامع از خواست و قدرت هدایت مستقل سیاست‌های عمده و اساسی خود چشم می‌پوشند و سعی می‌کنند به تصمیم‌های مشترک و هماهنگ دست یابند. از این منظر، همگرایی میان کشورها و دولت‌ها ناشی از جبر و اضطرار نیست، بلکه محصول ویژگی‌های مشابه و اراده‌ی همگن جهت پیوستگی بر اساس آن ویژگی‌ها است (عیوضی و نصرالهی، ۱۳۹۱: ۳). همگرایی به لحاظ مفهومی عبارت است از نزدیک شدن افراد به سوی هدف مشترک؛ درحالی‌که واگرایی در برابر آن، به معنای جدایی از یکدیگر و حرکت به سوی هدف‌های خاص است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۷۳). ارنست هاس، بنیان‌گذار نظریه‌ی همگرایی، همگرایی را فرآیندی می‌داند که به وسیله‌ی آن

رهبران سیاسی چند کشور مختلف متقاعد می‌شوند که وفاداری، انتظارات و فعالیت‌های سیاسی خود را به سوی مرکز جدیدی - که نهادهایش از اختیارات قانونی برخوردار باشند - سوق دهند (سیف‌زاده، ۱۳۶۸: ۱۹۱). در یک دسته‌بندی تحلیلی، می‌توان همگرایی را در چهار سطح بررسی کرد: هویت، هدف، انسجام و انطباق. در سطح هویت، مسئله‌ی حفظ یا تغییر هویت‌های پیشین مطرح است؛ در سطح هدف، وحدت مقاصد و آرمان‌ها؛ در سطح انسجام، تنظیم هنجاری روابط بر مبنای اصول مشترک ارزشی؛ و در سطح انطباق، هماهنگی در قواعد و مقررات (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴-۵).

کارکردگرایی: نظریه‌ی کارکردگرایی در همگرایی با نام «دیوید میترا» پیوند خورده است. این پژوهشگر انگلیسی در میانه‌ی دو جنگ جهانی، نظریه‌ی خود را مطرح کرد. طبق دیدگاه میترا، پیچیدگی روزافزون نهادهای حکومت، موجب کاهش اهمیت کارشناسان سیاسی و سیاستمداران گردیده و در عوض، کفه‌ی ترازو را به سمت کارشناسان فنی سنگین کرده است. میترا برای توضیح نظریه‌ی خود از اصطلاح «تسری» یا «گسترش» (Spill-over) استفاده می‌کند. به‌عنوان مثال، از نظر وی همکاری در زمینه‌ی نفت ممکن است به همکاری در زمینه‌ی پتروشیمی، حفاظت از محیط زیست و حمل‌ونقل نیز منجر شود. میترا معتقد است که ایجاد شبکه‌ای گسترده از نهادهای اقتصادی و اجتماعی بین‌المللی، بهترین راه برای مقابله با وضعیت بحرانی واگرایی است (دوئرتی و فالترگراف، ۱۳۸۴: ۶۶۶-۶۹۷).

میترا مهم‌ترین نظریه‌پرداز کارکردگرایی در روابط بین‌الملل به شمار می‌رود. وی در اثر معروف خود با عنوان «یک سیستم صلح‌آمیز کارآمد» (۱۹۴۳)، ایده‌ی اصلی کارکردگرایی را مطرح کرد. میترا معتقد بود برای دستیابی به صلح و همکاری بین‌المللی، نباید مستقیماً به سراغ همکاری‌های سیاسی رفت، زیرا این حوزه با حساسیت‌های حاکمیتی و ملی گره خورده است. بلکه باید از حوزه‌های فنی، تخصصی و غیرحساس آغاز کرد. اصل اساسی در نظریه‌ی میترا یعنی «کارکرد در پی ساختار می‌آید» به این معناست که اگر کشورها در زمینه‌های مشخص فنی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی با یکدیگر همکاری کنند و نهادهای مشترک ایجاد نمایند، این همکاری به تدریج به سایر حوزه‌ها از جمله حوزه‌ی سیاسی سرایت خواهد کرد. این فرآیند «سرریز» نام دارد.

از نظر میترا، سرمنشأ تعارض‌های میان دولت‌ها، وجود شکاف‌های سیاسی است و نمی‌توان این شکاف‌ها را با توافق حقوقی حل کرد. راه رسیدن به صلح، فعالیت مشترک است

(مشیرزاده، ۱۳۸۹: ۶۰-۶۳). وی استدلال می‌کند که پیچیدگی فزاینده‌ی نظام‌های حکومتی، وظایف فنی و غیرسیاسی دولت‌ها را بسیار افزایش داده است. این وظایف نه تنها باعث ایجاد نیاز به متخصصانی کاملاً کارآموده در سطح ملی شده، بلکه در سطح بین‌المللی نیز مسائلی اساساً فنی پدید آورده که حل آن‌ها مستلزم همکاری فن‌شناسان است، نه نخبگان سیاسی.

نظریه‌ی میترانی دربردارنده‌ی نوعی «انشعاب» است که طبق آن، توسعه‌ی همکاری در یک حوزه‌ی فنی، به ظهور رفتار مشابه در سایر حوزه‌های فنی منجر می‌گردد. از این‌رو، همکاری کارکردی در یک بخش، باعث همکاری کارکردی در بخش‌های دیگر نیز می‌شود. برای نمونه، همکاری و تلاش برای ایجاد یک بازار مشترک، فشار برای همکاری بیشتر در زمینه‌ی سیاست‌های مربوط به قیمت‌گذاری، سرمایه‌گذاری، حمل‌ونقل، بیمه، مالیات و بانکداری را ایجاد می‌کند (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴: ۶۶۶-۶۹۷). از نظر میترانی، سیستم «دولت-ملت» و تأکید بر ملی‌گرایی، علت اصلی اختلافات در سطح بین‌المللی است. از این‌رو، توسعه‌ی نهادهای فراملی که برای دولت‌های ملی محدودیت ایجاد می‌کنند، می‌تواند نقش مؤثری در برقراری صلح ایفا کند.

بر این اساس، در پژوهش حاضر «کارکرد حج» به مجموعه نقش‌ها و اثربخشی‌هایی اطلاق می‌شود که این فریضه‌ی دینی در سطوح فردی، اجتماعی و فراملی ایفا می‌کند. پژوهش حاضر به‌طور مشخص به کارکرد فراملی و همگرایانه‌ی حج توجه دارد. همگرایی کارکردی ظرفیت بالایی برای تحلیل نقش حج در همگرایی جهان اسلام دارد. با توجه به این نظریه، می‌توان حج را به‌عنوان یک حوزه‌ی «کارکردی» و «غیرحساس» در نظر گرفت که زمینه‌ساز همکاری‌های گسترده‌تر میان کشورهای اسلامی است. حج به‌عنوان یک گردهمایی عظیم سالانه، عرصه‌ای برای همکاری‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی فراهم می‌آورد. بر اساس منطق «سرریز»، همکاری در زمینه‌های مرتبط با حج (مانند تسهیلات سفر، خدمات درمانی، تبادلات فرهنگی و گفت‌وگوهای علمی) می‌تواند به‌تدریج به همکاری در سایر حوزه‌ها منجر شود. همچنین تجربه‌ی همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان مذاهب مختلف در ایام حج، می‌تواند الگویی برای همگرایی بیشتر در سطح جهان اسلام باشد.

فرصت‌های حج در فرآیند همگرایی

۱. فرصت‌های فرهنگی حج و نقش آن در تقویت همگرایی اسلامی

حج، یک کنگره‌ی سالانه‌ی عظیم است که هر ساله مسلمانان را از اقصی نقاط عالم گرد هم می‌آورد. در حقیقت، می‌توان گفت هیچ کنگره‌ی عظیم و باشکوه دیگری مانند حج در دنیا وجود ندارد. از آنجا که این فرصت هر ساله دست می‌دهد و مسلمانان در مکان و زمان واحدی جمع می‌شوند، ضروری است که رهبران مذهبی جهان اسلام در این کنگره گرد هم آیند و درباره‌ی مسائل گوناگون مشورت کنند، بهترین روش‌ها و راه‌حل‌ها را برای بهبود اوضاع مسلمانان در زمینه‌های مادی، معنوی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشف و ارائه دهند و سپس آن روش‌های برآمده از خرد جمعی را به کشورهای خود برده و در عرصه‌های مختلف پیاده‌سازی کنند. این دیپلماسی، مشاوره و نشست‌ها اگر هر ساله در حج انجام شود، شاهد برقراری کامل وحدت و برادری اسلامی خواهیم بود؛ ضمن آنکه ضمانتی اجرایی برای حفظ امنیت و انسجام در کشورهای اسلامی و جهان اسلام نیز به دست خواهد آمد. بنابراین، یکی از اهداف حج، تحقق وحدت و اخوت امت اسلامی است و از عوامل محقق شدن این وحدت، گردهمایی مسلمانان و رهبران آنان و مشورت درباره‌ی مشکلات و ارائه‌ی راهکار برای رفع آنهاست.

در تقسیم‌بندی‌های اجتماعی و حقوقی جهان، ملاک تقسیم‌های سیاسی یا مردم یک سرزمین هستند یا ملاک نژاد مردم است. گاهی نیز فقط به فرد و فردگرایی می‌رسد، یا ملاک، منافع مشترک مادی و اقتصادی آنهاست، گاهی نیز یک اتحادیه دفاعی است که به نام‌ها و عناوین مختلف ممکن است نامیده شود. در اسلام هیچ‌یک از این ملاک‌ها پذیرفته‌شدنی نیست و ملاک دسته‌بندی انسان‌ها، فقط عقیده آنها درباره خدا و جهان و حقوق و هویت انسان می‌باشد؛ قرآن به این گروه‌ها «امت» می‌گوید و «امت اسلامی» گروهی از مردم هستند که در مدار عقیده به خدای یکتا و پیامبران و حرمت و حقوق انسان و اخلاق انسانی، وحدت و هماهنگی دارند. (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۱۵۶)

در مراسم حج، پوشش نمادین مسلمانان موجب بروز ارزش‌های فرهنگی می‌گردد. پوشیدن لباس احرام که نماد برابری و توحید است، یکی از مراتب مهم همسان‌سازی نمادین به شمار می‌رود که تفاوت‌های جغرافیایی، طبقاتی و اقتصادی را پوشش می‌دهد و در عین حال، احساس اتحاد و همبستگی را در مسلمانان تقویت می‌کند (مطهری، ۱۳۷۵: ۱۴۸). این پوشش نمادین

می‌تواند پیام اتحاد ملی و دینی را تقویت کرده و تفاوت‌های فرهنگی و قومی را در بالاترین سطح به هم نزدیک کند. از این رو، حج فرصتی مغتنم است تا مسلمانان در کنار هم، هویت دینی و اسلامی خود را تقویت کنند. در خلال مناسک، باورهای مشترک، اراده‌ی مشترک و ارزش‌های مشترک مورد تأکید قرار می‌گیرد و این عناصر همگی در قالب تعامل فرهنگی و هویتی، پلی بین کشورهای اسلامی ایجاد می‌کنند. این تجربه‌ی مشترک، فضای هم‌زیستی و احساس تعلق به «امت واحده» را در دل مسلمانان تقویت می‌کند و پیوندی عمیق میان آنان برقرار می‌سازد. نهاد حج، به غلط و از روی کج‌فهمی برخی از عوام و یا از روی غرض‌ورزی دشمنان دیرینه اسلام، فقط یک عبادت فردی و مانند نماز، دعا و استغفار وانمود شده؛ از همین دیدگاه است که برخی از مؤلفین غربی، با تبلیغات منفی، حج را یکسری رفتارهای سنتی و قومی غیر متمدانه! وانمود کرده‌اند؛ رفتارهایی چون: پوشیدن لباس احرام، طواف کعبه، سعی بین صفا و مروه، وقوف در عرفات و منا و قربانی کردن حیوانات که همگی حرکاتی هدف‌دار و پرمعنی است و قرن‌ها پیش از اسلام نیز در میان ادیان دیگر سابقه داشته است. با نگرشی دوباره و عمیق بر ویرانه این کژاندیشی‌ها، می‌توان دریافت که حج، مجموعه‌ی از «بیان رفتاری» یا کردارهای نمادین (سمبولیک) است که عقاید و اهداف فرد مسلمان را نشان می‌دهد. (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۱۴۲)

۲. فرصت هویتی حج در شکل‌دهی به احساس مشترک اسلامی

حج به‌عنوان نماد وحدت امت، در تقویت هویت مشترک نقش عمده‌ای دارد. در طی مراسم حج، احساس تعلق به جامعه‌ای گسترده‌تر - یعنی امت اسلامی - در دل مسلمانان شکل می‌گیرد که در آن تمامی تفاوت‌های فرهنگی و ملی رنگ می‌بازد (بهشتی، ۱۳۹۰: ۳۰-۳۳). این کارکرد، به‌ویژه در زمان‌هایی که جهان اسلام با چالش‌هایی مانند استعمار، استبداد و تفرقه روبه‌رو است، نقشی حیاتی دارد و می‌تواند زمینه‌ساز انسجام و همگرایی باشد. مراسم حج، نمادهای فراوانی دارد که در تقویت هویت مشترک مؤثرند. از جمله‌ی این نمادها می‌توان به طواف حول کعبه اشاره کرد که نشان‌دهنده‌ی اتحاد و همبستگی جهانی است. رمی جمرات نیز نماد مقاومت در برابر شیطان و نافرمانی‌هایی است که در عرصه‌ی سیاسی و اجتماعی رخ می‌دهد (مطهری، ۱۳۷۵: ۱۵۲). وقوف در عرفات، نشان‌دهنده‌ی اعتراف به نیازمندی و همبستگی در برابر خداوند است. این نمادها در قالب مناسک، احساس تعلق و «ما بودن» را تقویت می‌کنند که در برابر تفرقه و چندگانگی، نقشی حیاتی دارند. قرآن کریم بارها بر مفهوم

«امت واحده» تأکید کرده است: «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً» (انبیاء: ۹۲). حج، نماد و نشانه‌ای است که این مفهوم را در عمل نشان می‌دهد و موجب می‌شود مسلمانان در کنار یکدیگر، در قالب یک جامعه‌ی بزرگ و واحد، احساس هویت کنند.

۳. ظرفیت اجتماعی حج و خلق شبکه‌های ارتباطی میان مسلمانان

در موسم حج، جامعه‌ای بزرگ، متشکل از مسلمانان فراتر از مرزهای جغرافیایی، شکل می‌گیرد. استقرار در کنار هم، اشتراک در فعالیت‌های مشترک، گفت‌وگوهای روزمره و همکاری در مراسم، نوعی شبکه‌ی اجتماعی در قالب حافظه‌ی جمعی و روابط بلندمدت ایجاد می‌کند (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۱۰۲). حج، از منظر جامعه‌شناسی، نوعی سرمایه‌ی اجتماعی است؛ مجموعه روابط، اعتماد و همکاری که میان مسلمانان شکل می‌گیرد و در آینده در عرصه‌های مختلف سیاسی و فرهنگی قابل بهره‌برداری است (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۱۰۵). ایجاد این روابط در کنار اعتماد متقابل، در درازمدت می‌تواند منجر به تقویت نظریه‌ی اتحاد و همگرایی عملی در درون جهان اسلام شود.

در هریک از مناسک مخصوص حج، دنیایی از آرمان‌ها و خواسته‌ها و گفته‌ها و ناگفته‌ها نهفته که نه فقط مشکل‌گشای ملل مسلمان، بلکه نجات‌بخش همه مستضعفان جهان است و دارای بار سیاسی و اجتماعی بسیار نیز می‌باشد. از آغاز آن (یعنی، احرام) که به دور انداختن تفاوت‌ها و امتیازها و آغاز پاک‌ی و پاک‌دلی فردی و تجلی مساوات و مهرورزی و تبلور عواطف انسانی است تا به انجام آنکه طواف وسیعی می‌باشد، همه‌جا روح توحید و خداپرستی و رنگ گروهی دادن به کارکردهای فردی و معنی‌دار ساختن رفتارها و جدا نمودن خط دوست از دشمن و قربانی دادن و دشمن را نشانه‌گیری و برگرد هدفی یگانه و ثابت چرخیدن و اعلام بینزاری از ماده‌پرستان و استثمارگران دیده می‌شود. بار سیاسی حج، به‌اندازه‌ی کارساز و واقع‌نگر است که نمی‌توان با تسامح از کار آن گذشت، بلکه نشان می‌دهد که حج یک وظیفه عمده اجتماعی بر عهده دولت‌هاست که اداره آن، نیاز به سازمانی بین‌المللی دارد و برای آن باید مقررات و قراردادهای بین‌المللی ویژه تهیه نمود تا ثمر آن ظاهر شود. (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۱۴۳)

در خلال مراسم حج، فرصت‌های فراوانی برای تشکیل شبکه‌های علمی، فرهنگی و خیریه فراهم می‌شود که می‌تواند در حوزه‌های مختلفی از جمله آموزش، بهداشت و توسعه‌ی اقتصادی نقش آفرین باشد. ایجاد انجمن‌ها و اتحادیه‌های فرهنگی و کاری در قالب شبکه‌های بین‌المللی

مسلمانان، می‌تواند به توسعه و تعمیق این روابط کمک کند.

حج و انجام دادن مناسک آن می‌تواند حس انسجام را در حج‌گزار شکل دهد یا آن را تقویت کند؛ زیرا حاجی به‌رغم آگاهی از برخی مشکلات و رنج‌های سفر و لزوم رعایت پاره‌ای دستورالعمل‌های محدودکننده، خود را به انجام دادن مجموعه‌ای از رفتارها وادار می‌سازد و از روی عمد و آگاهی خود را وارد میدانی به‌ظاهر تنش‌زا می‌کند؛ ولی او با انجام مناسک حج و تحمل مشقات و رنج‌های مختلف و متعدد در پی رسیدن به هدفی شایسته و یافتن معنایی ویژه برای آن مجموعه رفتار است. حاجی با احرام بستن که نخستین کار مناسک حج است، ۲۴ عمل را با توجه کامل بر خود حرام می‌کند. بسیاری از این رفتارها در حالت عادی و در طول شبانه‌روز مباح و جایز، بلکه موردنیاز است، مثل پوشیدن لباس دوخته و کفش، پوشاندن سر، نگاه کردن به آئینه و نظایر آن؛ اما پذیرش این محدودیت‌ها و الزامات، می‌تواند فرد را آماده مقابله با حوادث زندگی روزمره کند و فرد احساس کند که همه آن ناملایمات، سختی‌ها و رنج‌ها مهارشدنی است. از طرف دیگر، این رفتارها را به حقیقتی معنادار پیوند می‌زند و فرا می‌گیرد که چگونه این محدودیت‌ها و الزامات را در راه رسیدن به هدف تحمل کند. به‌عبارت‌دیگر، حاجی به نیرویی شناختی - معنوی دست می‌یابد که در میان میدانی از تنش که در یک قطب آن «معنا» و در قطب دیگر فردی که باید بدان معنا تحقق بخشد، قرار می‌گیرد و به گفته فرانکل به «پویایی اندیشه» دست می‌یابد؛ چیزی که برای سلامت روان خود بدان نیازمنداست. (احمدی، ۱۳۹۰: ۷۵)

۴. فرصت‌های سیاسی حج در تقویت تعامل و همکاری میان کشورهای اسلامی

از دیرباز، حج به‌عنوان یک فرصت دیپلماتیک و سیاسی در جهان اسلام شناخته می‌شود که راهی برای گفت‌وگوهای میان نخبگان و مسئولان کشورهاست. در موسم حج، رهبران و نخبگان سیاسی فرصت دارند تا درباره‌ی مسائل مهم منطقه‌ای و جهانی، بدون درگیر شدن در قالب‌های رسمی، به رایزنی بپردازند و زمینه‌های همکاری را فراهم سازند. همچنین حج فرصتی است که می‌تواند به تقویت وحدت سیاسی و حل‌وفصل چالش‌های داخلی و بین‌المللی کمک کند؛ چراکه در قالب آن، مسلمانان از گستره‌ای جغرافیایی و فرهنگی با یکدیگر دیدار و تبادل نظر می‌کنند و این امر، دیپلماسی عمومی را تقویت می‌نماید (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۴۷).

موضوع دیگری که یک مسئله مهم محسوب می‌شود، نزدیک کردن و نزدیک شدن دولت‌ها

برای همکاری و هماهنگی‌های درازمدت است؛ کاری که عملاً با فرمول‌های سیاسی موجود جهان، چندان عملی و آسان نیست و هرگز تاکنون رشته از قراردادها و قطعنامه‌های بین‌المللی و چندجانبه، نتوانسته است حتی کشورهای قاره یا منطقه‌ی را برای دیری، به هم‌پیوسته نگه دارد و هر اتحادیه و اتفاق سیاسی بین الدول، پس از چندی به سبب سستی زیربناهای آن از هم پاشیده شده است. این مسئله، در نهاد حج به بهترین شکل ممکن حل شده و این نهاد سیاسی و اجتماعی، به‌طور طبیعی می‌تواند با رشته استوار و زیربنایی محکم، ساخته شده از اعتقادهای قلبی مسلمانان، به‌راحتی همه دولت‌های مسلمان را به یکدیگر نزدیک سازد و زمینه همکاری‌ها و همبستگی‌های وسیع جهانی را فراهم نماید. بنابراین یکی از دلایل عمده سیاسی بودن حج، رابطه‌ای است که قرآن کریم و احادیث اسلامی، میان آن با بقا و برپایی جامعه اسلامی بیان کرده و بقای جامعه مسلمین را وابسته به برپایی حج و رها ساختن و ترک آن را سبب ذلت و نابودی مسلمین دانسته است. قرآن مجید در سوره مائده آیه ۹۷ چنین می‌فرماید: «خداوند متعال، کعبه را بیت حرام و خانه مقدس قرار داده تا سبب قیام و کیان مردم شود». (خامنه‌ای، سید محمد، حج از نگاه حقوق بین‌الملل، انتشارات تولید کتاب، تهران ۱۳۹۳، ص ۱۴۴) از این‌رو مردم و قوام زندگی سیاسی آن‌ها نیز، همه بسته به کعبه و حج و زیارت و گردآمدن به گرد کعبه می‌باشد؛ در نتیجه، ترک آن نه تنها سبب فروپاشی و از پا افتادن حیثیت سیاسی و اجتماعی مسلمین، بلکه عموم انسانیت خواهد شد (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۱۴۵).

۵. ظرفیت تمدنی حج در بازتولید میراث مشترک و تقویت پیوندهای بین‌المللی مسلمانان

در گفتمان معاصر، حج به‌عنوان یکی از عناصر کلیدی در «تمدن نوین اسلامی» نیز مطرح است. امام خمینی (ره) حج را «نقطه‌ی اتصال امت‌ها» و عنصر اصلی در ساختن «تمدن بزرگ اسلامی» معرفی می‌کند (خمینی، ۱۳۷۸: ۲۱۱). از این منظر، حج نه تنها میراث تمدن گذشته را بازتولید می‌کند، بلکه ظرفیت دارد تا پایه‌های همکاری تمدنی آینده را نیز تقویت کند. تمدن اسلامی در طول قرون متمادی بر پایه‌ی مجموعه‌ای از عوامل فرهنگی، عقیدتی، علمی و اجتماعی شکل گرفته است. یکی از مهم‌ترین بنیان‌های این تمدن، حج است؛ زیرا این فریضه از آغاز اسلام تاکنون، عامل تقویت حافظه‌ی تاریخی و تداوم سنت‌های مشترک میان مسلمانان بوده است.

حج، علاوه بر ماهیت دینی، یک «نظام تمدنی» نیز هست؛ زیرا عناصر اصلی تمدن‌ساز مانند

ارتباطات بین فرهنگی، هم‌افزایی علمی، انتقال دانش، تحرک جمعیتی، مبادله‌ی فرهنگی و گردش نخبگان را در خود جای داده است. این عناصر از قرون اولیه‌ی هجری تاکنون، نقشی حیاتی در گسترش و تثبیت تمدن اسلامی داشته‌اند. (برای اطلاع بیشتر رک: احمدی، ۱۳۹۰: ۷۵-۸۲)

(مطالعه جوامع انسانی ما را با این واقعیات روبرو می‌کند که با دنیایی از جوامع و ویژگی‌های فرهنگی خاص و منحصر به فرد روبرو هستیم. در طول تاریخ خلقت بشر، از اولین روزهای آفرینش هستی و انسان تا امروز و به وسعت تمامی جهان هستی، گوناگونی وجود داشته و دارد و این گوناگونی و تفاوت میان فرهنگ‌های بشری، بسیار عظیم‌تر و باشکوه‌تر از آن است که ما بتوانیم بر آن آگاهی یابیم. اما به قطع می‌توان چنین گفت که تفاوت‌ها، ماهیتی فزاینده داشته و دارند. به عبارت دیگر، هرچقدر به عقب برگردیم و از لحاظ زمانی به روزهای اول آفرینش انسان نزدیک شویم، متوجه می‌شویم که گوناگونی‌ها کمتر بوده است و دلیل آن واضح است. حداقل می‌توان یقین داشت یک دلیل مهم این گوناگونی، افزایش عددی انسان بوده است، زیرا با ازدیاد جمعیت، محدوده و سکونت افراد بیشتر شده و ویژگی‌های جغرافیایی زمین، باعث بروز ویژگی‌های و خصوصیات خاص شده است. (حیدری، ۱۳۹۴: ۱۳۴)

در دوره‌های مختلف، بسیاری از تعاملات علمی و فرهنگی میان مسلمانان در موسم حج شکل گرفته است. حضور علما از شهرهای بزرگی همچون بغداد، اندلس، قاهره، نیشابور، سمرقند و دمشق، باعث شده است که حج به محفلی برای تبادل دانش تبدیل شود. ابن‌خلدون در مقدمه‌ی خود اشاره می‌کند که «در موسم حج، اندیشه‌ها به مرکز جهان اسلام می‌رسند و از آنجا بازگشت آنها سبب تازگی علمی و فرهنگی در شهرهای اسلامی می‌شود» (ابن‌خلدون، ۱۳۸۰: ۲۰۱). این روند در روزگار معاصر نیز قابل مشاهده است. پژوهش‌های جامعه‌شناختی معاصر نشان می‌دهد که حج به دلیل ترکیب بی‌نظیر جمعیت مسلمانان از بیش از صد کشور، بستری مناسب برای شکل‌گیری شبکه‌های علمی و فرهنگی میان دانشگاه‌ها، مؤسسات فرهنگی و نخبگان اسلامی است.

از سوی دیگر، تمدن‌ها بر پایه‌ی مفاهیم نمادین قدرتمند شکل می‌گیرند و حج یکی از قدرتمندترین نمادهای تمدن اسلامی است. طواف، سعی، وقوف در عرفات و رمی جمرات، هر یک نماد بخش‌هایی از جهان‌بینی اسلامی هستند. این مجموعه نمادین، تاریخی مشترک را میان مسلمانان بازآفرینی می‌کند. شهید مطهری تأکید می‌کند که حج «مانور عظیم تمدن

اسلامی» است که در آن مسلمانان تاریخ و میراث مشترک خود را بازمی‌یابند (مطهری، ۱۳۷۵: ۱۶۹). این فرآیند «بازشناسی تمدنی»، زمینه‌ساز تقویت همگرایی در میان کشورهای اسلامی است.

۶. فرصت اقتصادی حج در تقویت همگرایی کشورهای اسلامی

حج از منظر اقتصادی، یکی از بزرگ‌ترین اجتماعات سالانه در جهان است. این رویداد از نظر گردش مالی، تأمین خدمات، حمل‌ونقل، گردشگری مذهبی، اقتصاد شهری و توسعه زیرساخت‌ها، تأثیرات گسترده‌ای دارد. اقتصاد حج به‌عنوان پیشران همکاری اقتصادی به شمار می‌آید. ارزش اقتصادی حج، هم برای عربستان و هم برای دیگر کشورهای اسلامی، بسیار قابل توجه است. طبق آمارهای رسمی، بیش از ۳۰ درصد اقتصاد شهر مکه و ۲۵ درصد اقتصاد مدینه بر گردش مالی حج و عمره استوار است. این حجم از گردش اقتصادی می‌تواند به بستری برای همکاری و هم‌افزایی کشورهای اسلامی تبدیل شود.

حج می‌تواند زمینه‌ای برای همکاری اقتصادی میان کشورهای مسلمان باشد، زیرا:

- همه‌ی کشورها در تأمین نیازهای زائران دخیل هستند.

- زیرساخت‌های حمل‌ونقل هوایی و زمینی نیازمند هماهنگی است.

- بخش خدمات و تغذیه نیازمند استانداردسازی اسلامی است.

- می‌توان محصولات و خدمات حلال را در سطح بین‌المللی ساماندهی کرد.

پژوهش‌های اخیر نشان داده است که هماهنگی کشورهای اسلامی در زمینه‌ی حمل‌ونقل، غذا، خدمات سلامت و تجارت حلال می‌تواند سالانه چندین میلیارد دلار سود مشترک ایجاد کند. حج بهترین فرصت برای معرفی و تقویت «اقتصاد حلال» در سطح بین‌المللی است. تقریباً هر کالایی که در موسم حج مورد استفاده قرار می‌گیرد - از مواد غذایی و محصولات بهداشتی تا خدمات و محصولات فرهنگی - قابل استانداردسازی و عرضه در بازارهای جهانی است. این امر ظرفیت اتحاد اقتصادی میان کشورهای اسلامی را افزایش می‌دهد. از سوی دیگر، در دنیای جدید و جهان اسلام، رابطه‌ی اقتصاد و سیاست غیرقابل انکار است و تقویت همکاری‌های اقتصادی میان کشورهای اسلامی در موسم حج، به کاهش تنش‌ها و افزایش همکاری سیاسی کمک می‌کند.

۷. فرصت رسانه‌ای و ارتباطی حج در تقویت گفت‌وگو میان همگرایی اسلامی

در عصر ارتباطات، حج یکی از مهم‌ترین رویدادهای رسانه‌ای جهان است. هر سال بیش از سه هزار رسانه و صدها شبکه‌ی خبری، مراسم حج را پوشش می‌دهند. این فرآیند موجب شکل‌گیری تصویری جهانی از مسلمانان می‌شود، زیرا نقش رسانه در ایجاد «تصویر مشترک» از امت اسلامی، اهمیت فراوانی دارد (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۱۵۹). مراسم حج می‌تواند به رسانه‌های جهان اسلام کمک کند تا گفت‌وگو میان وحدت و همگرایی را ترویج دهند. شبکه‌های اسلامی در طول مراسم، با انعکاس وحدت چهره‌های مسلمان، مشارکت جمعی، همزیستی مسالمت‌آمیز و مناسک مشترک، می‌توانند تصویری جهانی از «امت واحده» ارائه کنند (بهشتی، ۱۳۹۰: ۱۰۵-۱۰۹).

رسانه‌های جدید، مانند شبکه‌های اجتماعی، فرصت‌های گسترده‌ای برای کشورهای اسلامی جهت ترویج گفت‌وگو میان وحدت ایجاد کرده‌اند. زائران از طریق انتشار فعالیت‌های عبادی، پیام‌های دینی و تجربیات خود، می‌توانند فضای مجازی را به بستری برای گفت‌وگو درباره‌ی همگرایی تبدیل کنند.

بنابراین، اگر کشورهای اسلامی با برنامه‌ریزی مشترک، پیام‌ها، برنامه‌ها و روایت‌های رسانه‌ای واحد تولید کنند، حج می‌تواند به بستری برای تغییر تصویر جهانی از اسلام تبدیل شود. این امر یکی از عناصر اصلی قدرت نرم در جهان اسلام است.

چالش‌ها و موانع حج در فرآیند همگرایی

علیرغم ظرفیت‌های بی‌بدیل حج برای همگرایی جهان اسلام، موانع و چالش‌هایی نیز در مسیر بالفعل شدن این ظرفیت‌ها وجود دارد. شناخت این موانع، برای برنامه‌ریزی جهت بهره‌برداری بهینه از فرصت‌های حج ضروری است. در این بخش، چالش‌ها و موانع تحقق همگرایی از طریق حج در پنج محور اصلی بررسی می‌شود: تفرقه به‌عنوان معضل مهم جهان اسلام، اختلافات مذهبی و فقهی، بدعت و انحراف، تعصب و نژادپرستی، و موانع ساختاری و سیاسی.

۱. اختلافات مذهبی و فقهی

یکی از مهم‌ترین چالش‌های درون‌دینی در مسیر همگرایی از طریق حج، اختلافات مذهبی میان فرق و مذاهب اسلامی است. این اختلافات گاه چنان عمیق می‌شود که به جای همگرایی،

به واگرایی و تفرقه دامن می‌زند. تعدد نگاه‌های فقهی در صورتی سبب واگرایی می‌شود که هر گروه، دیگری را طرد کند و فقط نگاه خود را صحیح بداند. گاهی تفاوت فقهی به‌عنوان اصالت هویتی در نظر گرفته می‌شود و سایر مکاتب به خروج از دایره‌ی ایمان متهم می‌گردند. این رویکرد افراطی، نه تنها به همگرایی کمک نمی‌کند، بلکه شکاف‌های عمیق‌تری در جهان اسلام ایجاد می‌نماید.

۲. بدعت و انحراف در حج و عدم توجه به جنبه‌های سیاسی و اجتماعی

بدعت و انحراف در حج و عدم توجه به جنبه‌های سیاسی و اجتماعی که بر عدم همگرایی مسلمانان تأثیر می‌گذارد، از مسائل مهمی است که گریبان‌گیر جامعه‌ی مسلمانان در این زیارت مقدس شده است. در سال‌های اخیر، وحدت و برادری در حج با عقاید بدعت‌آمیز و انحراف از تعالیم واقعی اسلام تهدید شده است. یکی از نگران‌کننده‌ترین جنبه‌های بدعت در حج، ظهور ایدئولوژی‌ها و گروه‌های افراطی است که به نام اسلام، خشونت و نفرت را ترویج می‌کنند (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۸۰-۱۸۱). این گروه‌ها اغلب زائران را در ایام حج هدف قرار می‌دهند، عقاید افراطی خود را گسترش می‌دهند و افراد آسیب‌پذیر را به خدمت می‌گیرند. حضور چنین گروه‌هایی نه تنها از تجربه‌ی معنوی حج می‌کاهد، بلکه امنیت همگی زائران را نیز به خطر می‌اندازد (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۸۱).

علاوه بر این، انحراف از تعالیم واقعی اسلام، مانند نپذیرفتن اعمال مستقر دینی یا ترویج عقاید نامتعارف، نیز می‌تواند میان حاجیان اختلاف ایجاد کند. این انحرافات اغلب ناشی از ناآگاهی یا عدم درک اصول اسلامی است و افراد را به سوی عقاید و اعمالی سوق می‌دهد که مخالف آموزه‌های قرآن و سنت است (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۸۱). برخی گروه‌ها و جریان‌ها از فرصت حج برای تبلیغ دیدگاه‌های فرقه‌ای خود استفاده می‌کنند و به جای تأکید بر مشترکات، بر نقاط افتراق تمرکز می‌نمایند. این اقدامات، فضای حج را از معنای اصلی خود - که وحدت و برادری است - دور ساخته و آن را به محلی برای منازعات فرقه‌ای تبدیل می‌کند.

امام خمینی (ره) نسبت به این آفت هشدار داده و فرموده‌اند: «عموم برادران و خواهران اسلامی باید توجه داشته باشند که یکی از مهمات فلسفه‌ی حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمین است... نباید اجازه داد که ایام حج به ایام اختلاف و تفرقه تبدیل شود.»

۳. چالش‌های اجتماعی: قوم‌گرایی و نژادپرستی

قوم‌گرایی به تمایل افراد به اینکه فرهنگ یا گروه قومی خود را برتر از دیگران بدانند اشاره دارد. این طرز فکر می‌تواند پیامدهای مهمی برای تعاملات و روابط اجتماعی داشته باشد، زیرا می‌تواند منجر به احساس برتری و تعصب نسبت به افراد با فرهنگ‌ها یا پیشینه‌های مختلف شود. در چارچوب حج، قوم‌گرایی می‌تواند در عدم همگرایی مسلمانان از نقاط مختلف جهان نقش داشته باشد (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۷۷).

حج یک تجربه‌ی مقدس و عمیق برای همه‌ی مسلمانان است، اما تعداد زیاد زائران (بیش از دو میلیون نفر در سال‌های اخیر) می‌تواند آن را به تجربه‌ای چالش‌برانگیز و طاقت‌فرسا تبدیل کند (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۷۷). تنوع فرهنگ‌ها در میان زائران نیز می‌تواند منجر به سوءتفاهم، درگیری و دودستگی شود. قوم‌گرایی می‌تواند این تنش‌ها را تشدید کند، زیرا افراد ممکن است به هنجارهای فرهنگی، باورها و آداب و رسوم خود بچسبند و در برابر تعامل یا درک افرادی که با آن‌ها متفاوت هستند، مقاومت کنند.

یکی از راه‌هایی که قوم‌گرایی در مراسم حج تجلی پیدا می‌کند، تشکیل گروه‌ها یا «بلوک‌های» متمایز بر اساس ملیت، قومیت یا زبان است (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۷۷-۱۷۸). زائران ممکن است به سوی دیگرانی که فرهنگ یا زبانشان را به اشتراک می‌گذارند جذب شوند و دسته‌ها یا جوامعی را تشکیل دهند که افراد خارجی را حذف می‌کنند. این گروه‌ها ممکن است با هم معاشرت کنند، غذا بخورند و دعا کنند و حس برتری و انزوا از دیگران را تقویت نمایند. این رفتار می‌تواند مانع روحیه‌ی اتحاد و برادری شود و موانع و تفرقه در میان زائران ایجاد کند. تأثیر دیگر قوم‌گرایی، تمایل به قضاوت یا کلیشه‌سازی افراد از فرهنگ‌های مختلف است. کلیشه‌ها، قضاوت‌هایی بیش‌ازحد ساده‌شده و اغلب منفی درباره‌ی گروهی از مردم بر اساس قومیت، مذهب یا ملیت آنان هستند که منجر به تبعیض، درگیری و خصومت می‌شوند (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۷۸).

۴. چالش‌ها و موانع سیاسی

یکی از چالش‌های اساسی در مسیر تحقق کارکردهای همگرایانه‌ی حج، امنیتی‌سازی این فریضه توسط برخی دولت‌هاست. متأسفانه گاه به جای آنکه حج به‌عنوان فرصتی برای تعامل و همگرایی تلقی شود، به مثابه تهدیدی برای امنیت ملی برخی کشورها قلمداد می‌گردد و با نگاه

امنیتی با آن برخورد می‌شود. این رویکرد امنیتی، فضای اعتماد و تعامل را تضعیف کرده و زائران را در انجام وظایف اجتماعی و سیاسی خود با محدودیت مواجه می‌سازد. در نتیجه، ظرفیت‌های عظیم حج برای همگرایی، به دلیل محدودیت‌های اعمال شده، بالفعل نمی‌گردد.

حج برای ایجاد حس وحدت در میان مسلمانان است، با این حال علی‌رغم پیام وحدت، دوره‌ی حج گاهی با اختلافات خارجی بین مسلمانان خدشه‌دار می‌شود. این تفرقه‌ی خارجی می‌تواند اشکال مختلفی داشته باشد: رقابت‌های ملی‌گرایانه، درگیری‌های سیاسی و تفاوت‌های فرهنگی. این تفرقه‌ها می‌توانند مانع اتحاد مسلمانان در ایام حج شوند و در نهایت، روحیه‌ی برادری و وحدتی را که هدف زیارت است، تضعیف کنند (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۷۸).

یکی از شکل‌های رایج تفرقه بین مسلمانان در ایام حج، رقابت‌های ملی‌گرایانه است. مسلمانان از سراسر جهان به حج می‌آیند و هویت ملی و بیعت‌های خود را با خود می‌آورند. این امر گاهی به تنش میان زائران کشورهای مختلف منجر می‌شود، زیرا ممکن است یکدیگر را به‌عنوان رقیب یا مخالف ببینند. این رقابت‌های ملی‌گرایانه می‌تواند به شکل‌های مختلفی از جمله مشاجرات لفظی، درگیری‌های فیزیکی یا حتی اعمال خشونت‌آمیز ظاهر شود (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۷۸-۱۷۹).

درگیری‌های سیاسی نیز به تفرقه بین مسلمانان در ایام حج کمک می‌کند. هنگامی که مسلمانان برای ادای زیارت در مکه جمع می‌شوند، درگیری‌ها و تنش‌های سیاسی موجود در کشورهای خود را با خود می‌آورند. این درگیری‌ها می‌تواند به حج سرایت کند، زیرا زائران طرف‌های مخالف ممکن است بر سر اختلافات یا نارضایتی‌های سیاسی با هم درگیر شوند. این درگیری می‌تواند فضایی خصمانه و تفرقه‌افکن ایجاد کند و حس اتحاد و برادری را که قرار است در زیارت حاکم باشد، تضعیف نماید (نادری و آذرشب، ۱۴۰۳: ۱۷۹).

اختلافات سیاسی میان کشورهای اسلامی، از دیگر موانع مهم تحقق همگرایی از طریق حج است. گاه به دلیل تنش‌های سیاسی میان دو کشور، زائران آن‌ها نیز تحت تأثیر قرار گرفته و از تعامل سازنده با یکدیگر بازمی‌مانند. این تنش‌ها، فضای حج را که باید عرصه‌ی وحدت و برادری باشد، به عرصه‌ای برای بازتولید اختلافات سیاسی تبدیل می‌کند. بررسی تاریخی نیز نشان می‌دهد که مناسک حج در مقاطعی از تاریخ اسلام، به عرصه‌ی همگرایی و واگرایی گروه‌های رقیب تبدیل شده است. برای نمونه، در اواخر دوره‌ی مروانی، موسم حج فرصتی برای دیدار، تجدید پیمان و برنامه‌ریزی علیه حاکمیت بود، اما پس از روی کار آمدن عباسیان، به ابزاری برای

کنترل فعالیت‌های سیاسی سادات حسنی از سوی حاکمیت تبدیل شد. رسانه‌های معاند و تفرقه‌افکن نیز با بزرگ‌نمایی اختلافات و دامن زدن به تنش‌های مذهبی و سیاسی، تلاش می‌کنند فضای حج را از حالت وحدت‌آفرین خود خارج سازند. این رسانه‌ها با برجسته‌سازی موارد اختلافی و نادیده گرفتن مشترکات، به واگرایی در جهان اسلام دامن می‌زنند.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های صورت‌گرفته در این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که فریضه‌ی حج به دلیل دارا بودن ظرفیت‌های متعدد - از جمله ابعاد سیاسی-اجتماعی، ظرفیت دیپلماتیک وحدت‌گرایانه و آگاهی‌بخشی از مشکلات جهان اسلام - می‌تواند در مسئله‌ی همگرایی امت اسلامی نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا کند. دیپلماسی فرهنگی حج این توانایی را دارد که در ایجاد صلح و امنیت جهانی و منطقه‌ای مؤثر واقع شود؛ چراکه با تقویت زمینه‌های فرهنگی، عواملی مانند تعصب، جهل و تکبر از بین می‌رود. دیپلماسی وحدت‌بخشی که صلح و امنیت را به بار می‌آورد، همراه با عقلانیت و تعقل است و این مناسک حج است که زمینه‌ی اتحاد و همدلی را فراهم می‌کند و از نزاع، تفرقه و جدال برحذر می‌دارد. مناسک حج تمرینی برای برقراری ارتباط و گفت‌وگوی منطقی بین مذاهب اسلامی است و استفاده‌ی صحیح از این موقعیت عظیم اسلامی می‌تواند باعث تقریب مذاهب اسلامی شود. بنابراین، حج عبادتی سیاسی-اجتماعی است که متضمن مجموعه‌ای از قوانین و دستورات الهی برای رسیدن به سعادت دنیا و آخرت است و مناسک گنجانده شده در این آیین الهی، آمیزه‌ای وحدت‌بخش و صلح‌آفرین دارد. در صورت توجه به فلسفه‌ی حقیقی مناسک حج و انجام درست اعمال آن، مسلمانان می‌توانند به سعادت دنیا و آخرت برسند و امت واحده‌ی اسلامی، بلکه فراتر از آن، جامعه‌ی جهانی اسلامی تشکیل دهند.

دستیابی به آینده‌ی مطلوب تمدن اسلامی مستلزم استخدام و به‌کارگیری عوامل مختلف است. از منظر آینده‌پژوهی، مطالعه‌ی عوامل همگرایی و واگرایی کشورهای اسلامی نشان می‌دهد که دستیابی به آینده‌ی مطلوب، توجه به لایه‌های مختلف شکل‌دهنده به آینده‌ی تمدن اسلامی را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. در این میان، توسل به باورها و ارزش‌های اسلامی یکی از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری وحدت و همگرایی میان کشورهای اسلامی است. با تکیه بر ارزش‌ها و باورهای مشترک، زمینه‌ی بهره‌جویی از ظرفیت‌های موجود در جهان اسلام به منظور حفظ و ارتقای

منافع اسلام و مسلمانان در سپهر بین‌المللی فراهم می‌شود. در واقع حج، فراتر از یک فریضه‌ی فردی، یک «استراتژی کلان» برای جهان اسلام است. ظرفیت‌های فرهنگی، سیاسی، تمدنی و اقتصادی این رویداد، پتانسیل آن را دارد که شکاف‌های موجود را پر کرده و انسجام «امت واحد» را از مرحله‌ی شعار به مرحله‌ی عمل برساند. با این حال، تحقق این امر نیازمند گذر از نگاه‌های ملی‌گرایانه و فرقه‌ای به سوی مدیریتی مبتنی بر منافع جمعی جهان اسلام است. بهره‌گیری از نظریه‌ی کارکردگرایی نشان می‌دهد که همکاری‌های فنی، اقتصادی و فرهنگی در چارچوب حج، از طریق مکانیسم «سرریز» می‌تواند به همکاری سیاسی و امنیتی نیز منجر شود. برای دستیابی به این هدف، پیشنهاد می‌شود:

۱. تشکیل دبیرخانه‌ی دائمی هماهنگی کشورهای اسلامی در امور حج و زیارت.
۲. راه‌اندازی شبکه‌های علمی و فرهنگی پایدار در ایام حج میان دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی جهان اسلام.
۳. ایجاد بازار مشترک «اقتصاد حلال» با محوریت خدمات و کالاهای مورد نیاز زائران.
۴. تقویت همکاری رسانه‌ای برای تولید روایت‌های واحد و وحدت‌بخش از حج.
۵. برگزاری نشست‌های منظم مذاهب اسلامی در ایام حج برای کاهش اختلافات فقهی و تقویت نقاط مشترک.

۱۲۰ مطالعات تاریخی امت اسلامی / سال هشتم، شماره ۱۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

فهرست منابع:

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰.

۲. احمدی، محمدرضا، حج در آینه روانشناسی، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۹۰.
۳. آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۵ق.
۴. برکت رضایی، روزبه، «وجود ۹۱۵۰ حدیث در خصوص حج»، سایت خبری ایگنا، تاریخ درج مطلب: ۲ اردیبهشت ۱۳۹۶ش.
۵. بهشتی، محمد، حج در قرآن، تهران، بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید آیت الله دکتر بهشتی، ۱۳۹۰.
۶. توفیقی، حسین، آشنایی با ادیان بزرگ، تهران، سمت، ۱۳۸۶ش.
۷. حافظ نیا، محمدرضا، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد، انتشارات پاپلی، ۱۳۸۵.
۸. حسینی همدانی، سید محمد حسین، انوار درخشان، تهران، لطفی، ۱۴۰۴ق.
۹. حیدری، صدرالدین، جامعه‌شناسی حج، جامعه‌شناسان، تهران، ۱۳۹۴.
۱۰. خامنه‌ای، سید محمد، حج از نگاه حقوق بین‌الملل، انتشارات تولید کتاب، تهران ۱۳۹۳.
۱۱. خمینی، سید روح‌الله، پیام‌های حج (مجموعه مقالات و بیانات)، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸.
۱۲. دوئرتی، جیمز و رابرت فالترگراف، نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه وحید بزرگی و علیرضا طیب، نشر قومس، تهران، ۱۳۸۴.
۱۳. سیف زاده، سیدحسین، نظریه‌های مختلف در روابط بین‌الملل، تهران، نشر سفیر، ۱۳۶۸.
۱۴. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تحقیق: سید احمد حسینی، تهران، کتابفروشی مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ش.
۱۵. طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، اسلام، ۱۳۷۸ش.
۱۶. عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر، محقق و مصحح: هاشم، رسولی محلاتی، تهران، المطبعة العلمیه، چاپ اول، ۱۳۸۰ق.
۱۷. عیوضی، محمدرحیم و یدالله نصرالهی، همگرایی جهان اسلام و آینده تمدن اسلامی، فصلنامه مطالعات جهان اسلام، سال اول، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۱.
۱۸. فخررازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت، داراحیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۲۰ق.

۱۹. فوکویاما، فرانسیس، پایان نظم (بررسی سرمایه اجتماعی و حفظ آن)، ترجمه غلام‌عباس توسلی، حکایت قلم نوین، ۱۳۸۵.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محقق و مصحح: علی اکبر غفاری، محمد آخوندی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
۲۱. محمدی، محسن، کریمیان، نورالله، و حسن رضایی، ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی با تمرکز بر نقش حج در وحدت جهان اسلام، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، سال سوم، شماره دوم، پاییز ۱۳۹۴.
۲۲. مشیرزاده، حمیرا، تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، سمت، تهران، ۱۳۸۹.
۲۳. مطهری، مرتضی، آشنایی با مناسک حج، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۵.
۲۴. مهریزی، م (صدر طباطبائی)، فرهنگنامه حج و عمره و اماکن مربوطه، قم، در راه حق، ۱۳۶۷ش.
۲۵. مؤمنی، مصطفی، جهان اسلام، کتاب مرجع، تهران، ۱۳۸۹.
۲۶. میرابوالقاسمی، رقیه، مریم حسینی آهق، نرگس پوزی ایزدی، محمد صدقیات هرات، حسین واثقی، محمد هادی معرفت، علیرضا سعید فریده سعیدی و مرتضی کریمی نیا، درباره حج، نشر کتاب مرجع، تهران، ۱۳۸۹.
۲۷. نادری، مهدی و محمد آذرشب، حج و هویت جمعی امت اسلامی، پژوهشنامه حج و زیارت، سال نهم، شماره بیست و چهارم، بهار و تابستان ۱۴۰۳.